

EL YAZMASININ KÖKENİ VE TERMİNOLOJİ ÖNERİLERİ

Pınar SERDAR DİNÇER*

ÖZET

Bu çalışmada uygarlığın gelişiminde en temel unsur ve en önemli bilgi kaynağı el yazmalarının ve el yazmalarıyla ilişkili yazı gereçlerinin tarihsel gelişimine değinilmiştir. El yazmalarının ortaya çıkışı ve gelişimiçeşitli kültürel, siyasi, ekonomik ve coğrafik etkenlerle şekillenmiştir. Yazı gereçlerinden papirüs ve kodeksin tarihsel gelişim sürecine öncelik verilmiş ve konuyla ilgili terminolojik sorunlara değinilmiştir. Günümüzde temel bilgi kaynağı olan basılı ve elektronik biçimde varlığını sürdüren kitabın kökeni olan el yazmalarının gelişim sürecini bilmek, konuyla ilgili araştırmalara ışık tutacaktır. Bu çerçevede gerçekleştirilen bu çalışmanın amacı, el yazmalarının gelişim sürecini genel hatlarıyla ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: El yazması, papirüs, parşömen, kodeks, rulo.

Serdar Dinçer, Pınar. “El Yazmasının Kökeni Ve Terminoloji Önerileri”. *idil*, 5. 23, (2016): 931-940.

Serdar Dinçer, P. (2016). “El Yazmasının Kökeni Ve Terminoloji Önerileri”. *idil*, 5 (23), s. 931-940.

---

*Dr., pinarserdar(at)gmail.com. Bu makale “Erken Bizans Dönemi Resimli Dini El Yazmaları: Viyana Genesis” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

THE ORIGIN OF THE MANUSCRIPT AND SUGGESTIONS OF TERMINOLOGY

ABSTRACT

This study addresses the historical development of writing tools related to manuscripts which are considered as the most fundamental and important information source for the advancement of the civilization. The emergence and development of manuscripts have been shaped by various cultural, political, economic and geographic factors. In this study precedence is given to the historical development of papyrus and codex, and terminological questions are addressed. Understanding the development process of manuscripts which are the ancestors of books, the main source of information today, that still exist in print and electronical form, will shed light to further research. The aim of this study conducted within this framework is to put forth the development process of manuscripts in general terms.

Keywords: Manuscript, Papyrus, Parchment, Codex, Roll

Giriş

Basım tekniğinin gelişmediği dönemlerde elle yazılmış kitap anlamına gelen *el yazmasının* kökenini araştırırken öncelikle kitabın tarihsel gelişimine bakılması uygun olacaktır. Yunanca’da kitap anlamına gelen “byblos” (*βύβλος/βιβλος*) kelimesi ilk olarak Mısırlıların yazı gereci olarak kullandıkları otsu bitki papirüsün kabuğu ya da lifleri anlamına gelmektedir. Latince’de ise “*liber*” kelimesinin ilk anlamı “ağaç kabuğu”, ikinci ve en çok kullanılan anlamı kitaptır. Bununla birlikte Çinlilerin eski çağlarda olduğu gibi bugün de kitap anlamında kullandıkları yazı karakteri, aynı zamanda ağaç ya da bambu tabletlerini ifade etmek için de kullanılmaktadır (Labarre, 1994: 12).

Yazı gereci olarak ağaç ve bitki kabuklarından daha önce kilin de kullanıldığı bilinmektedir. Sümerlilerin, Asurluların ve Hititlilerin kullandıkları kil tabletler, Mısır’ın papirüs ruloları ile aynı zamanlarda ortaya çıkmış olmakla birlikte (MÖ yaklaşık 3000), kil tabletlerden çok, papirüs rulosu çağdaş kitabın öncüsü kabul edilir. Bununla birlikte Antik Dönem’de¹ insanlar, yazı gereci olarak ağaç kabuğu ve kilin dışında, kayaları, taşları, mermeri, hayvan kemiklerini, ipek ve keten bezini, çanak çömlek parçalarını, mesken duvarlarını, kapıları, altın, gümüş, kurşun, bronz gibi metal alaşımlardan yapılmış levhaları, tahta ve balmumu tabletleri ve deriyi kullanmışlardır. Ancak söz konusu dönemde yazı yazmak için oldukça çeşitli malzemeler kullanılmış olmasına karşın, el yazması için papirüs ve hayvan derisinden yapılan parşömen kullanıldığını belirtmek gerekir (Demiriş, 2002: 116).

Papirüs

Papirüs (“byblos” ya da “papyrus”) MÖ 3300’lerden itibaren, Eski Mısır’da Nil vadisinde yetiştirilen ve “*cyreus papyrus*” adı verilen bitkiden yapılırdı. İlk defa Eski Mısır’da yazı malzemesi olarak kullanılmaya başlayan papirüs zamanla diğer Akdeniz ülkelerine yayılmış ve 9. yüzyıldan sonra papirüse olan talep gittikçe azalmaya başlamıştır. Ancak yine de papirüs Mısır’da MS 10. yüzyıl ortalarına kadar ana yazı malzemesi olarak kullanılmaya devam etmiş, ve bu tarihten sonra üretimi sona ermiştir. Böylece Mısır’da 4000 yıl boyunca yaşayan papirüs sanayisi sona ermiş, elde kalanlar ciltçiler tarafından kitap kapakları için karton yapımında kullanılmıştır (Atılğan, 2006: 295; Bloom, 2003: 50-51).

Enleri yaklaşık 20 cm., boyları yaklaşık 50 cm. olarak üretilen papirüs yaprakları (“*kollema*”, “*pagina*”, “*scida*”) tek tek kullanılabilir ya da bir rulo

¹Bu çalışmada Antik Dönem terimi, MÖ 8. yüzyıldan MÖ 4. yüzyıla kadar olan dönemi tanımlamak için kullanılmaktadır.

(“*tomus*”) hazırlanmak üzere birbirine dikilebilir ya da yapışkanlı bir macun yardımıyla yapıştırılabilirdi. Genellikle 20 papirüs yaprağından oluşan bir rulo orta boyda bir cilt sayılırdı ve “*scarpus*” olarak adlandırılmaktadır (Demiriş, 2002: 118).

Papirüs rulusunun ilk sayfasına “protikollon” (*πρωτόκολλον*), son sayfasına ise “eskhatokollon” (*έσχατοκόλλιον*) denilmektedir. Romalılar, papirüs rulusunun ilk sayfasına, üretilen papirüs rulusunun kontrolünü yapan kişinin adını, üretim tarihini ve yerini yazardı (Thompson, 1912: 24). Papirüs yaprağı liflerinin yatay yüzeyi “rekto”, düşey yüzeyi “verso” olarak adlandırılmaktadır. Papirüs ince ve arkasını gösterir nitelikte olduğu için “rekto” yüzeyine yazılırdı. Ancak bazı durumlarda tasarruf etmek amacıyla “verso” yüzeyine de yazılırdı. Bu tür kullanıma ise “opisthographos” (*όπισθογράφος*) denilmektedir. Papirüs üzerine yazı yazmak için “kalamos” (*κάλαμος, calamus*) kullanılırdı. Bu kalem kamıştan yapılır ve zamanla körleşen ucu çakı ya da sünger ile sivriltilirdi. Bununla birlikte papirüs rulolarının daha iyi korunması için, papirüs yaprağı bir ucundan tahta veya kemikten yapılan ve umbilicus veya ampholos denilen silindirik şeklinde bir sopaya yapıştırıldıktan sonra rulolar buna sarılırdı (Atılğan, 2006: 303). Papirüs rulolarında metin, sütunlar halinde düzenlenir ve her bir sütun için satır sayısını belirlemede sütunun uzunluğu ve yazının ölçüsü dikkate alınırdı (Demiriş, 2002: 119).

Yunanistan’da edebiyatın başlamasından itibaren 1000 yıl boyunca (MÖ 600-300) papirüs ruloları rakipsiz bir yazı malzemesi olarak kullanılmıştır. Eski Mısır’da ise MÖ 4000’lere kadar geri gitmektedir. En eski papirüs yaprağı MÖ 3000’lere, papirüs rulosu ise MÖ 2000’lere tarihlenmektedir. Papirüs üretiminin, Mısır’da MS 10. yüzyıla kadar sürdüğü ve Avrupa’da MS 11. yüzyıla kadar yazı gereci olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte Mısır’dan günümüze ulaşmış papirüs üzerine yazılmış yazı örnekleri oldukça azdır. Bunun en önemli sebebi papirüsün yeterince dayanıklı bir yazı gereci olmaması, özellikle Suriye, Filistin, İtalya gibi nemli bir iklime sahip yerlerde kolaylıkla bozulabilmesidir.

Papirüsten üretilmiş rulo halindeki bir kitapta yazılı metnin belirli bir bölümüne hemen ulaşmak zordur; metnin içinde istenen bir bölüme ulaşabilmek için ruloyu o yere kadar sarmak gerekir. Ayrıca rulo halinde bir kitabı sonuna kadar okuduktan sonra tekrar başa doğru sarmak gerekir. Bu dezavantaj, yazılı metin tomarlarının okunmasını kolaylaştıracak olan “kodeks” (Resim 1) biçimini geliştirmiştir. MS 1. yüzyılda veya daha erken bir dönemde keşfedilip kullanılmaya başlanan kodeks (McCown, 1943: 24-25) öncelikle papirüse uygulanmıştır. Kodeksin yaygınlaşmaya başlamasının nedenleri arasında kodeksin her iki yüzüne yazı yazılması zorunluluğunun olması ve bunun sonucu olarak yazı malzemesinden tasarruf etmek olduğu düşünülmektedir (Demiriş, 2002: 120-121, 123).

Parşömen

İnsanoğlunun zamanla artan yazı yazma gereksinimini belirli bölgelerde sınırlı sayıda üretilen papirüs bitkisi karşılayamaz hale gelince, yeni yazı malzemeleri bulunma yoluna gidilmiştir. Böylece MÖ 2. yüzyıldan itibaren papirüsün yanında dayanıklı bir yapıya sahip olduğu için hayvan derisinden hazırlanan parşömen (*περγαμηνόν*) de yazı gereci olarak kullanılmaya başlanmıştır. Pergamum (Bergama) kentinin isminden²gelen parşömen Antik Dönem'de; difthera, derma, somation, membrana (*διφθέρα/δέρμα/σωμάτιον/μεμβράνα*) gibi kelimelerle tanımlanmıştır (Hunger vd., 1975: 34). Eski Mısırlular, Asurlular ve Yahudiler, kıllarından arındırılmış, temizlenmiş, tabakalanmış hayvan derisini yazı gereci olarak kullanmışlardır. Yahudiler dini ve büyük olasılıkla edebi eserlerini, Persler ise tarihlerini parşömen üzerine yazmışlardır (Thompson, 1912: 27-28). Parşömenin yazı malzemesi olarak kullanılması Perslerden İonialılara oradan da Yunanistan'a yayılmıştır.

Parşömen üretmek için sığır, koyun, keçi, domuz ya da eşek derisi, buzağı, doğmamış veya ölü doğmuş kuzu, oğlak derisi kullanılırdı. En kaliteli deri genç kuzu ve oğlak derisinden elde ediliyordu. Daha değerli ve gösterişli parşömenler yapmak için, antilop gibi nadir bulunan hayvanların derileri de kullanılmıştır. Ancak genelde keçi ve dana derisi tercih edilirdi. Üzerine yazı yazılabilecek hale getirebilmek için, bir haftalık danalardan alınan deriler yıkanır, temiz su içinde 24 saat bekletilirdi. Daha sonra kılları kireç, idrar ve ağaç külleri ile karıştırılmış su kullanılarak temizlenir, içte kalan etli kısımları üçte biri söndürülmüş kireçten oluşan banyo içinde, ısı şartlarına göre 8-16 gün bekletilir, yumuşayınca bıçak yardımıyla kazınarak temizlenirdi. Beyazlatılmak ve yağlarından arındırılmak üzere yeniden bir gün boyunca kireç çözeltisi içine yatırılan deri, ıslakken sünger taşıyla pürüzleri giderildikten sonra, bir çerçeve üzerine gerilerek kurutulur, kurutulduktan sonra, üzerine tebeşir tozu ile birlikte pudra haline getirilmiş kireç sürülüp yeniden sünger taşıyla ya da ponza taşıyla ovularak, perdah edilir, tamamen düzleştirilirdi. Yeniden gergin bir biçimde kurutulduktan sonra ve tebeşir emdirilerek yüzeyin beyaz renginin kalıcı olması sağlandıktan sonra, istenen şekillerde kesilirdi. Parşömenin kalitesi büyük ölçüde çerçeve üzerinde gerili iken nasıl kurutulduğuna bağlıydı: 20 derecede kurutulan derinin üzerine, yumuşak bir yüzey elde edilebilmesi için, soğuk su dökülürdü (Demiriş, 2002: 125-126).

²Eski Mısır'da Ptolemaios sülalesinin kültür alanında gösterdikleri üstün başarılarına gıpta eden başka kentler İskenderiye'yi örnek olarak Helenistik Dönem'de kütüphaneler kurmaya başlamışlardı. Bunu kıskanan VIII. Ptolemaios MÖ 145 dolaylarında papirüsün Eski Mısır'dan ihraç edilmesini yasaklar. Bunun üzerine diğer kentler başka bir yazı gereci bulmaya girişirler. Söylenceye göre, parşömeni Bergama Kralı Attalos oğlu II. Eumenes (krallık dönemi: MÖ 197-159) bulmuştur. Bu hikaye Yaşlı Plinius tarafından anlatılmaktadır (Demiriş, 2002: 125).

Parşömenler renkli olarak da üretilebiliyordu. Parşömende en sık kullanılan purpura rengi³, imparatorluk ve kutsallığın sembolüydü⁴. Purpura rengi, Roma ve Konstanpinopolis'te oldukça pahalı bir madde olan mureksden (dikenli salyangoz)⁵ elde edilirdi. Pahalı olmasından dolayı mureks yerine turnusol⁶ kullanılarak benzer rengi elde eden üreticiler de bulunmaktaydı. Günümüzde araştırmacılar purpura renkli parşömenlerin üzerinde yaptıkları araştırmalarda, murekste bulunan digromoidigo kimyasalının var olup olmamasına göre parşömende kullanılan maddenin içeriğini öğrenebilmektedirler. Söz konusu rengi elde edebilmek için; digromoidigo bileşiği, arap sakızı veya yumurta akı ile macun haline getirilmektedir. Daha sonra parşömene yapışabilmesi için şap bileşiği ilave edilmektedir (Agati, 2009: 80-81, 271).

Boyalı parşömenlerin üretimi Antik Dönem'e ve Doğu'ya dayanmaktadır. Bununla birlikte bazı purpura el yazmalarında yazı yazmak için altın ve gümüş kullanılmıştır. Örneğin; Viyana Genesis el yazmasında olduğu gibi purpura parşömen üzerine gümüşle yazma geleneği genellikle Suriye-Filistin bölgesine atfedilmektedir. Gümüş bulunamadığı zamanlarda ise gümüşün yerine gümüş rengini veren bitki veya alışımlar kullanılmıştır (Agati, 2009: 80-81, 271).

Deri üzerinde yapılan işlemlerden sonra elde edilen tabakaların her birine "folyo" (*folium*) denirdi. Enine ve boyuna yapraklar halinde kesilen tabakalar daha dayanıklı olan tüylü yüzünün üzerine kör bir uç ile işaretler konularak satırlar belirleniyordu. Konulan bu işaretler arka yüzeye de geçiyordu. Tıpkı papirüste olduğu

---

³Bu çalışmada purpura rengi, kırmızımsı mor (erguvan) anlamında kullanılmıştır. Purpura rengi (*πορφύρα*) "Tyre/Sur"³da (Lübnan'ın Akdeniz kıyısında yer alan tarihi bir liman kenti)kabuklu deniz canlılarından (mureks, dikenli salyangoz) elde ediliyordu.Binlerce midyeden sadece birkaç gram elde edilen renk asırlar boyu yalnızca zengin ve özel kişilerin giysilerini renklendirmiş, bu da ayrıcalığını artırmıştı. Rengi elde edebilmek için oldukça zorlu bir süreç geçmekteydi. Bundan dolayı purpura renginin fiyatı inanılmaz boyutlara ulaşıyordu. Gramla satılan renk ile boyanmış kumaşın bir daha solmayacağından bahsedilmektedir. Doğu Akdeniz sahillerine, bugünkü Lübnan ve Suriye topraklarında yaşayan Fenikeliler, denizcilikte başarılı ve ticaretle uğraşan bir Ortadoğu halkıydı. En değerli ihraç ürünleri de purpura rengi boyadıkları kumaşlardı. Tyre/Sur başta olmak üzere, Fenike kentleri mora boyanmış zarif giysilerin ticaretini yapmanın haricinde, boya üretim merkezlerini Akdeniz çevresinde kurdukları kolonilere taşımışlardı. Detaylı bilgi için bk.Lloyd, 1963: 104-118.

⁴Bizanssaraykültüründevekilisesindekarşılaştığımızhiyerarşi, kendinikiyafetlersayesindegöstermektedir.Giysilerdekirenkseçimisaraymaiyeti, ruhbansınıfive asker sınıfıarasındakihiyerarşiyiortayakoymaktadır.Eldeedilmesizorveoldukçapahalıolanpurpura (erguvan) rengiimparatorveimparatoriçeyeoğzüdür.Erguvanrengikiyafetlerinkullanılmasıiçinbiryasaçıkarılmış veimparatorailesidışındakimseninburenkkiyafetkullanamayacağıkarabağlanmıştır (Talbot-Rice, 1998: 14).

⁵İskerlet, Karnından-ayaklılar (Gastro-poda) sınıfının önden-solungaçlılar (Prosobranchia) takımına giren bir cins. Yırtıcıdır. Kabuk üzerinde birçok dikenler sıralanmıştır. Ilık ve tropik denizlerde yaşar. (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=93553, Erişim Tarihi: 15.04.2016)

⁶Likenlerden (kuzukulağı) elde edilen boya maddesi.

gibi parşömende de ön sayfa rekto arka sayfa ise verso olarak adlandırılmaktadır. İkiye katlanmış parşömene (iki folyo) "unio", iki unioya ise "binio" denmektedir. 8 folyo (arkalı önlü 16 sayfa) ise bir fasikül olarak adlandırılır. En çok kullanılan alışılmış kitap şekli 8 folyolu olandır.

Antik Dönem'de parşömenin iki yüzü arasında fark bulunmaktaydı. Tabakalanmış parşömenin etli olan iç yüzü beyaz ve daha düzgündü; tüylü yüzü ise sarı ve pürüzlü, kararma eğilimi gösterir nitelikteydi. Ancak buna karşılık, etli yüze göre mürekkebi daha iyi tutardı.

Folyolara cilt yapılmak üzere birbirine dikilmeden önce ve genellikle tek sütun halinde yazılırdı. Ölçülü yazılarda ise iki dar sütun kullanılabilirdi. Yazılmış parşömen folyoları üzeri deri ile kaplanmış iki tahta kapakla ciltlenirdi. Bununla birlikte, ilkin papirüs gibi, tahta çubukların etrafına sarılarak rulo biçiminde kullanılan parşömen MS 2.-4. yüzyıllarda yaygın ve yapısına uygun olarak kodeks biçiminde kullanılmıştır. Parşömen kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte, Antik Dönem boyunca hatta Ortaçağ'da kullanılan kamış kalemlerin yanı sıra kuş tüyünden yapılan tüy kalem "penna"nın kullanılmaya başlandığı tahmin edilmektedir (Demiriş, 2002: 126-127).

Yeni bir parşömen yapılamadığı zaman, Ortaçağ'da üzeri yazılı parşömen "scalprum" denen çakıyla kazınır, üzerine yeniden bir başka metin yazılırdı. Böylece Hristiyan metinleri pagan metinlerini örtmüş olurdu. Bu işleme "palimpsestos" ya da "kodeks rescriptus" (Resim 2) denirdi. Aynı zamanda palimpsestos papirüs için de uygulanabiliyordu, ancak dayanıklı bir malzeme olan parşömen bu iş için daha elverişliydi.

Günümüze ulaşabilen en eski parşömen parçası Dura Europos kökenli MÖ 2. yüzyılın başlarına tarihlenen bir Helenistik sözleşmedir (Bausi, 2015: 187). Roma'nın ilk imparatorluk yıllarında parşömen yaygın olarak kullanılmıyordu. Parşömen kullanımının papirüs kullanımından daha fazla yaygınlaşmasında en önemli rol Hristiyan kilisesine aittir. Hristiyanlık devlet dini olarak kabul edildikten sonra, Konstantinopolis kiliseleri için Kutsal Kitap'tan⁷50 kopya sipariş verilmiş ve kopyaların parşömen üzerine yazılmış olması şart koşulmuştur.

⁷Kitabı Mukaddes (İng. TheHolyBible) "Eski Ahit" (Tevrat-ı Şerif) ve "Yeni Ahit" (İncil-i Şerif) bölümlerinden oluşur. Yahudiler "Yeni Ahit"i kabul etmez, yalnızca Tevrat'ı okurlar. Hristiyanlar ise hem "Eski Ahit"i hem "Yeni Ahit"i kabul etmiş olup, ikisini Kitabı Mukaddes adı altında birleştirmişlerdir. Bununla birlikte "Eski Ahit"in ilk 5 kitabına "Tevrat" denir. "Zebur" ise, Davud'un olduğu söylenen ("Eski Ahit"e dahil olmuş) "Mezmurlar" kitabı adı altında derlenmiş ilahilerden oluşur.

Antik Dönem’de her el yazması kendine özgüydü ve kitaplar elle yazılarak ve tek tek çoğaltıldıklarından, aynı eserlerin kopyaları bile birbirlerinden farklı olabiliyordu. El yazması dağıtımının Helenistik Dönem’de geliştiğini bu çağda büyük kütüphanelerin kurulduğundan anlıyoruz. İskenderiye’de kurulan iki büyük kütüphane kendi ihtiyaçlarını karşılamak için ve aynı zamanda ticari amaçlı eser kopyalamak için yazıcı atölyeleri çalıştırdı. Yine bu kütüphanelerde bilginler eski metinleri gözden geçirirler ve bunlar üzerinde yazınsal eleştiri alanında çalışmalar yaparlardı. İskenderiyeli bilginler aynı zamanda el yazmalarının biçimsel özelliklerinin belirlenmesi ve sayfa düzeni ile ilgili belirli ölçüler konulması, yazım kurallarının belirlenmesi konularında da önemli çalışmalar yapmışlardır (Demiriş, 2002: 129).

Sonuç

El yazmaları Antik Dönem’den günümüze kadar gelen uygarlıklar hakkında her türlü bilgiye ulaşmamıza imkan sağlayan yazı gereçleridir. Yazının keşfedilmesinden sonra el yazması kullanımına gelen sürece kadar yazı gereci olarak kullanılan ağaç kabukları, levhalar, kil tabletler, pişmiş topraktan yapılmış kaplar, taşlar, çeşitli madenler, tekstil ürünleri, fildişi gibi malzemeler yerini daha dayanıklı, gelecek yüzyıllara aktarabilecek malzemelere bırakmıştır. Yunan dünyasında oldukça sık kullanılan papirüs rulosu yerini zamanla papirüse göre birçok avantajı bulunan parşömeden üretilenel yazmalarınabırakmıştır. Antik dönemde yatay rulo en yaygın yazı gereci olmasına rağmenparşömen kodeksler de kullanılmıştır. Kodeksler ise gerçek anlamda günümüz kitabının atası olmuştur.

El yazmalarıyla ilgili özellikle kodikoloji alanında Türkçe yayınlanmış yeterli sayıda çalışma bulunmadığından bu alanda kullanılan terimlerle ilgili ortak bir dil birliğine varılamamıştır. Bu çalışmada literatürde Türkçe ve yabancı kaynaklar dikkate alınarak konuyla ilgili kullanılan terimlerin Latince ve Yunanca’da kullanımı verilmiştir. Literatürde bahsi geçmeyen ve/veya ortak bir dil oluşturulamayan terimlerle ilgili Türkçe öneriler getirilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Agati, M. Luisa. *Illibromanoscritto da Oriente a Occidente: per una codicologia comparata*. Roma: L'ErmadiBretschneider. 2009.

Atılğan, Mehmet. Antik Çağın en önemli yazı malzemesi: Papirüs. *Bilgi Dünyası*, 7 (2), 2006.

Bausi, Alessandro. *Comparative Oriental manuscriptstudies: an introduction*. Hamburg: Tredition. 2015.

Bloom, Jonathan M. Kâğıda işlenen uygarlık: Kâğıdın tarihi ve İslam dünyasına etkisi. İstanbul: Kitap Yayınevi. 2003.

Demiriş, Bedia. *Eskiçağ'da Kitap*. Anadolu Araştırmaları. 2002.

Erbse, Hartmut ve Hunger Herbert ve Stegmüller Otto. *Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel*. München: Dt. Taschenbuch-Verl. 1975.

Labarre, Albert. *Kitabın Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Lloyd, JensenRoyalPurple of Tyre. *Journal of NearEasternStudies*. Vol. 22, No. 2. 1963.

McCown, Chester Charlton. *The Earliest Christian Books*. *The Biblical Archaeologist*, VI, n.2. 1943.

Talbot-Rice, Tamara. *Bizans'ta Günlük Yaşam*, GöçebeYayınları (Çev. B. Altınok), İstanbul: GöçebeYayınları. 1998.

Thompson, Sir Edward Maunde. *An Introduction to Greek and Latin Palaeography*. Oxford. 1912.

Resimler

Resim 1

Arapça NF 8, palimpsestos kodeks, Sina Azize Katerina Manastırı, Mısır

Kaynak: <http://emel-library.org/>, Erişim tarihi: 29.06.2016

Resim 2

Yunanca NF M6 14, palimpsestos kodeks, Sina Azize Katerina Manastırı, Mısır

Kaynak: <http://emel-library.org/>, Erişim tarihi: 29.06.2016